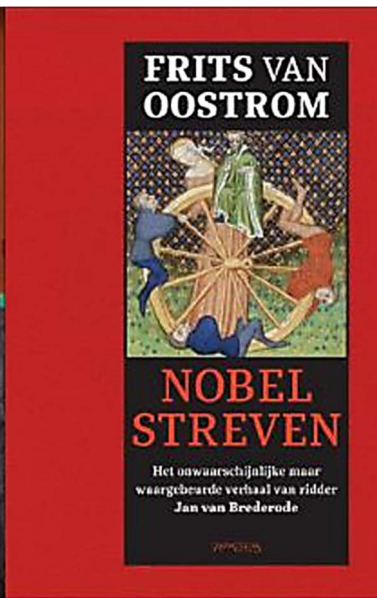

NOBEL STREVEN
Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal
van ridder Jan van Brederode

[Prometheus, Amsterdam, 2017, 384 blz.]

De medioneerlandicus Frits van Oostrom (°1953) staat onder meer bekend als de bevlagen schrijver van boeken over Middelnederlandse literatuur zoals *Het woord van eer* (1987), *Maerlants wereld* (1996), *Stemmen op schrift* (2006) en *Wereld in woorden* (2013). De laatste

twee publicaties vormen onderdelen van *Gchiedenis van de Nederlandse literatuur*, de meest recente geschiedenis van de Nederlandstalige literatuur, waaraan ook andere auteurs meewerkten. Met *Nobel streven* (2017) doet de Nederlandse professor zijn reputatie alle eer aan: het is een ronduit schitterend geschreven biografie van de Hollandse edelman Jan van Brederode (circa 1372-1415), die leest als een detectiveroman en tegelijk prima wetenschappelijk onderbouwd is. Al wie gedegen historisch, literatuurhistorisch

of kunsthistorisch vakwerk toegankelijk wil maken voor een breed, gevormd publiek leze dit boek en lere ervan.

Nobel streven is nog in een ander opzicht leerzaam voor toekomstige auteurs van non-fictie. Van Oostroms boek bevat geen voet- of eindnoten en geen bibliografie. Vóór u ‘schande’ roept: hold your horses! Aantekeningen, literatuurlijst, afbeeldingen (die uit het boek en meer), aanvullingen, correcties, verschenen recensies en een lezersforum bevinden zich in *open access* op de zeer verzorgde website www.nobelstreven.nl. ‘Hiermee volg ik de lijn van Robert Darnton, die al in de vorige eeuw voorspelde dat de toekomst van het academisch publiceren multimediaal zou zijn: het boek als topje van de piramide, en het grondvlak digitaal,’ noteert Van Oostrom in de *Verantwoording* achteraan [p. 367]. Ongetwijfeld is dit de richting waarin het wetenschappelijk verantwoord publiceren van non-fictie voor een breed publiek zich in de nabije toekomst zal bewegen. In het geval van *Nobel streven* kan je die website nog gratis raadplegen, maar een volgende stap zal zijn dat je ervoor moet betalen, en bij nog een verdere stap zal alles (boek, noten, bibliografie en extra’s) tegen betaling online te lezen en te bekijken zijn. Is dit een goede evolutie? Ik denk het wel, al lees ik (geboren zijnde in 1955) nog altijd het liefst een boek dat ik in mijn handen kan houden. Voor mij persoonlijk is de combinatie

boek en begeleidende website eigenlijk perfect en mag de digitalisering van de boekenproductie met deze fase stoppen. De opgang van het *e-book* zal echter niet tegen te houden zijn.

Van heer tot huurling, via kloosterling

Jan van Brederode dan, wie was dat? Op bladzijde 308 vat Van Oostrom diens leven in zes woorden samen: ‘Van heer tot huurling, via kloosterling’. Jan van Brederode werd geboren circa 1372 als de tweede van de vier zonen van Reinoud van Brederode, de 6de heer van Brederode (met als hoofdverblijf kasteel Santpoort, ten noorden van Haarlem, in Kennemerland). Wanneer Reinoud in 1390 overlijdt, treedt de oudste zoon Dirk (die waarschijnlijk lichamelijk mindervalide was) in bij de kartuizers in Arnhem, en wordt Jan de 7de heer van Brederode. Jan neemt deel aan veldtochten (onder meer tegen de Friezen, als leenman van de graaf van Holland), raakt verwickeld in de strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen (Jan aan de kant van de Hoeken), en huwt in 1392 met Johanna van Abcoude, een goede partij. Het echtpaar blijft kinderloos. Van Oostrom vermoedt dat Jan daarom in 1399 een pelgrimstocht onderneemt naar Sint-Patricius’ Vagevuur, een grot op een eiland in Ierland waar al wie er een nacht in verblijft, helse visioenen krijgt. Geholpen heeft het blijkbaar niet en ondertussen heeft Jan zich danig in de schulden gestoken, mede ten gevolge van de starre en onwelwillende houding van zijn schoonvader, Willem van Abcoude.

Hoogstwaarschijnlijk om te ontsnappen aan die schuldenlast, verkrijgt Jan dispensatie van de paus om zijn huwelijk te ontbinden en eind 1401 wordt hij lekenbroeder (convers) in de kartuis Sint-Jansberg buiten Zelem (vlakbij Diest). Om koormonnik te kunnen worden bij de kartuizers kende Jan vermoedelijk te weinig Latijn, ofwel had hij te veel deelgenomen aan oorlogen. Echtgenote Johanna treedt in bij de dominicanessen van Maria Magdalena te Wijk bij Duurstede en jongere broer Walraven wordt de 8ste heer van Brederode. In 1402 wordt Walraven helaas krijgsgevangen genomen door de heer van Arkel (met als resultaat: nog meer schuldenlast voor de Brederodes), en moet jongste broer Willem de zaken op Santpoort waarnemen. Dat veroorzaakt zoveel onrust bij Jan dat oudste broer Dirk van Arnhem naar Zelem wordt overgeplaatst om zijn broer te helpen kalmeren.

In 1407 overlijdt schoonvader Willem van Abcoude, die een zeer interessante erfenis aan domeinen en geld nalaat, waarvoor in de eerste plaats Willems neefje en favoriet Jacob van Gaasbeek in aanmerking komt. Jan van Brederode ziet nu echter zijn kans schoon om het opnieuw in de wereld ‘te gaan maken’. In 1408 krijgt Jan dispensatie van de paus om uit te treden (wat hem komt te staan op de minachting van de kartuizers voor de rest van zijn leven). Begin 1409 verlaat hij zijn klooster, maar in datzelfde jaar wijzen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland de Abcoude-erfenis toe aan Jacob van Gaasbeek. Ondertussen zat Walraven nog altijd gevangen. Jan doet dan een beroep op de theologen van Parijs en die (wellicht dankzij de nodige steekpenningen) kiezen zijn kant, maar in 1410 beslist niemand minder dan Jean Gerson, eminente professor van de Sorbonne, dat Jans uittreden *niet* geldig is en dat hij dus naar zijn klooster dient terug te keren. Vervolgens gaat Jan zijn boekje danig te buiten: met een aantal gewapende handlangers probeert hij in april 1410 zijn echtgenote uit het klooster in Wijk bij Duurstede weg te halen. Dat mislukt, volgens sommige bronnen omdat Johanna weigerde mee te komen.

Jan wordt gearresteerd in opdracht van de bisschop van Utrecht en in gevangenschap geplaatst bij Jans concurrent Jacob van Gaasbeek. Nog geen jaar later (januari 1411) overlijdt Johanna in haar klooster (weer volgens sommige bronnen: van verdriet). Ten gevolge van Johanna’s dood kon Jan geen aanspraak meer maken op de Abcoude-erfenis en in juni 1412

werd hij op vrije voeten gesteld. ‘Nog geen veertig jaar oud, weduwnaar, kinderloos en functieloos, staarde hem bovenal leegte aan’ [p. 232]. Walraven was ondertussen vrijgekomen en had zijn functie als heer van Brederode hernomen. Jan zag blijkbaar geen andere oplossing dan ridder-huurling te worden. Op 25 oktober 1415 sneuvelt hij, ongeveer 43 jaar oud, tijdens de Slag bij Azincourt, aan de kant van de Fransen. Van Oostrom vat samen: ‘Pelgrim uit vertwijfeling, kloosterling als noodsprong, schrijver uit ledigheid, kansloze querulant, gevangene – en (...) huurling, bij gebrek aan zinrijk alternatief’ [p. 248].

Feit en fictie

Men zal toegeven: het is een film waard, dit inderdaad ‘onwaarschijnlijke maar waar gebeurde’ levensverhaal dat wij hierboven zo kort mogelijk hebben weergegeven, maar dat door Van Oostrom op meesterlijke wijze met de nodige details wordt naverteld. En telkens wanneer de concrete gegevens rondom een onderdeel van Jan van Brederodes biografie wat smalletjes uitvallen, trekt hij het betoog open in de breedte door nader in te gaan op wat men *circumstantial evidence* zou kunnen noemen. We krijgen dan functionele uitweidingen over bijvoorbeeld middeleeuwse pelgrimages naar Sint-Patricius’ Vagevuur, Jean Gerson, de Slag bij Azincourt, het kerkelijke schisma, de middeleeuwse kartuizerorde en haar geplogenheden, het huurlingenwezen en de omgang met zwangerschapsproblemen in de Middeleeuwen. Belangrijk en eveneens leerzaam: dat gebeurt regelmatig met de nodige humor en *tongue in cheek*-opmerkingen. Eén voorbeeldje slechts. Op de bladzijden 246-247 gaat het over de inzet van Engelse boogschutters bij gewapende conflicten in de Nederlanden, zo onder meer in Woudrichem in 1408. Deze Engelsen zullen nauwelijks geweten hebben waar ze waren en waarom het ging, ‘laat staan dat ze Woudrichem konden uitspreken,’ merkt Van Oostrom schalks op.

Geweldig en veel te zeldzaam in andere publicaties is ook het volledige zesde hoofdstuk (*Feit en fictie*, pp. 277-320), waarin de auteur op bijzonder eerlijke en zelfkritische wijze de sterke maar ook minder sterke punten van zijn eigen tekst nagaat. Zo signaleert hij op pagina 283 ronduit dat het vermoeden dat Jan op pelgrimage ging naar Ierland teneinde nakomelingschap af te smeken, ‘pure veronderstelling’ en ‘hypothese’ is. En luister even naar wat Van Oostrom op pagina 285 ridderlijk toegeeft omtrent één van zijn vorige boeken, *Maerlants wereld*:

Zo moet de ‘biografie’ van Jacob van Maerlant het bijvoorbeeld doen zonder betrouwbare kennis van diens geboorte- en sterfjaren, en met ten hoogste vage vermoedens omtrent Maerlants levensloop daartussenin, en uiterst schamele indicaties van waar, hoe en waarom de dichter – die van beroep iets anders was, maar wat? – met zijn publiek en opdrachtgevers in contact stond. *Maerlants wereld* liet zich met veel kunst- en vliegwerk schrijven; *Maerlants leven*: kansloos.

Waren alle auteurs maar zo bescheiden en zelfkritisch! We denken daarbij niet in het minst aan Bosch-auteurs.

Tussen al dit moois zitten af en toe dan ook nog eens kleinere pareltjes verborgen. Soms gaat dat om haast aforistische wijsheden, zoals op pagina 184: ‘Maar alvorens neerlandici en historici daadwerkelijk over elkaars schutting kijken, is er heel wat nodig’. Dit naar aanleiding van de via Hollandse archiefbronnen aannemelijk gemaakte hypothese dat Jacob van Gaasbeek vermoedelijk de opdrachtgever was van het overbekende *Handschrift-Van Hulthem* en dat dit handschrift een repertoireboek was dat toebehoorde aan een voordrachtskunstenaar uit de omgeving van Jacob van Gaasbeek [pp. 184 / 313].

Des coninx summe

En dan moet eigenlijk het belangrijkste nog vermeld worden, anders zou de hierboven omtrent Jan van Brederodes leven geciteerde frase ‘schrijver uit ledigheid’ onbegrijpelijk blijven. Van Oostroms boek toont definitief aan dat ridder Jan van Brederode de auteur is van de zeer interessante tekst *Des coninx summe* (vrij vertaald: De Encyclopedie van de Koning), een Middelnederlandse vertaling/bewerking van het door Laurent d’Orleans voor de Franse koning Filips de Stoute in 1279 geschreven stichtelijk prozatraktaat *Somme le roi*. Een uitstekende moderne editie van de Middelnederlandse tekst (Van Oostrom heeft er niets dan lof voor) werd in 1907 bezorgd door D.C. Tinbergen. Jan van Brederode vertaalde het Franse werk tijdens zijn verblijf in de kartuis van Zelem tussen 1401 en 1408 en het feit dat hij slechts tweederde vertaalde, is na het bovenstaande overzicht van Jans levensloop perfect begrijpelijk: in 1409 trad hij namelijk uit, blijkbaar vóór zijn werk af was.

Dat Jan van Brederode de auteur is van de tekst, en niet een zekere Jan uit het plaatsje Rode, wist men al (of kon men al weten) dankzij een zeer kort en weinig opgemerkt artikeltje van Tinbergen (in *De nieuwe taalgids* van 1925). Van Oostrom kan niet nalaten even een plagerig elleboogstootje uit te delen aan Herman Pleij, die het in zijn onderdeel van *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur (Het geveleugelde woord* van 2007, p. 180) nog op Jan van Rode houdt. Maar nu heeft Van Oostrom alle beschikbare gegevens op een rijtje gezet en verder uitgewerkt, zodat hij op pagina 285 kan noteren: ‘Er is geen tweede Middelnederlandse schrijver van wie we biografisch zoveel weten.’ Maar het werkt ook in de andere richting. Door (samen met Ingrid Biesheuvel) de Middelnederlandse tekst zin voor zin te vergelijken met zijn Franse voorbeeld en na te gaan wat Jan veranderd of toegevoegd heeft, is Van Oostrom in staat zijn biografie aan te vullen met enkele pikante details. Uit Jan van Brederodes addenda ten opzichte van zijn voorbeeld concludeert Van Oostrom dat Jan blijk geeft van een somber pessimisme: ‘Het komt er in de kern op neer dat Jan gemeenlijk getrouw volgt wanneer de *Somme* het goede in de mens behandelt, maar duchtig extra uitpakt ten aanzien van diens kwade kanten’ [p. 154]. Wat gezien Jans levensloop, niet echt verrast.

Opmerkelijk is verder Jans bezorgde aandacht voor de duivel en de hel. Dit komt wel enigszins verrassend over. Het blijft toch wonderlijk dat Jan van Brederode, die als edelman een leven leidde dat voortdurend draaide rond machtswellust, geldperikelen en het voeren van bloedige oorlogen, als kartuizer plots een boek gaat vertalen dat focust op de waarheden van het christelijk geloof, op de zeven hoofdzonden en op de kunst van het zalig sterven. Van Oostrom heeft het over een ‘virulent duivelsgeloof’ en mijmert:

In het hiernamaals zou het neerkomen op hemel of hel, met voor wie hier op aarde had geleefd in weelde en geweld veruit de grootste kans op het tweede (...). Er was geen Parijse doctor in de theologie noch lang gewetensonderzoek voor nodig om Jan te doen beseffen dat de hel zijn meest waarschijnlijke bestemming was. In zijn geval was het geloof misschien maar zeer ten dele hoop, en heel veel angst. Zijn gang naar de grot van Sint Patricius zal deze vrees alleen maar hebben versterkt. [p. 302].

Van Oostrom stelt verder vast dat Jan in *Des coninx summe* veel gebruik maakt van straattaal en beeldspraak uit de volksmond, waarbij het vaak gaat om *hapaxen* (in dit geval: woorden die in de Middelnederlandse bronnen slechts één maal voorkomen). Het noopt hem tot de volgende interessante bedenking:

Ons gevestigde beeld van het Middelnederlands berust op meer dan duizend, soms zeer lange teksten van geleerden, die ook als zij niet deftig wilden doen in een voornaam register spraken.

In vergelijking tot hun stadhuistaal – bovendien dikwijls op rijm! – is levend, authentiek Middelnederlands van alledag een grote zeldzaamheid. Het is alsof men het moderne Nederlands zou moeten aflezen aan de – ook nog eens zwaargehavende – voorraad van de betere boekhandel. Verzorgde, rijke taal voorzeker – maar allerminst representatief. [p. 150]

Van Oostrom voegt er in dit verband niet aan toe dat we voor wat het zestiende-eeuws Nederlands betreft beter voorzien zijn, dankzij de talrijke bewaarde rederijkersspelen en vooral het optreden van de *sinnekes* en *neefkes* (duivelse personages die iedereen en elkaar voortdurend verbaal pesten) daarin, maar daar had Herman Pleij hem dan weer op kunnen wijzen.

Blote kont

Conclusie: voor al wie zelf schrijft, is *Nobel streven* een boek om jaloers op te zijn. Natuurlijk heeft niet iedereen de beschikking over een behulpzaam netwerk van medewerkers waaraan men dingen kan delegeren (Ingrid Biesheuvel bijvoorbeeld die heel *Des coninx summe* vergeleek met het Franse origineel, of ene Mathijs Timmermans die speciaal naar de Parijse *Bibliothèque Nationale* trok om daar een vijftiende-eeuws ambtelijk stuk op te sporen). Maar uiteindelijk is het wel Frits van Oostrom geweest die alles aan elkaar breide en ook nog eens in een bijzonder aangename schrijfstijl goot. Niet voor niets werd *Nobel streven* in 2018 uitgeroepen tot het beste, in het Nederlands geschreven historische boek (de Libris Geschiedenisprijs 2018).

De lectuur van dit boek zet mij persoonlijk er in elk geval toe aan de Tinbergen-editie van *Des coninx summe* nog eens te herlezen (de eerste lectuur dateert al van circa 1992), ook met het oog op de Bosch-studie. Dat *virulent duivelsgeloof* (!). Van Oostroms boek zelf leverde trouwens ook al boeiend materiaal aan in dat verband, bijvoorbeeld rond de houding tegenover reigers en zwanen in de late Middeleeuwen [pp. 43-44], Of het gegeven dat rond 1400 een Utrechts bordeel *In de Zeemeermin* heette [p. 186, denk aan de zeemeerminnen in de *Tuin der Lusten*]. En op pagina 68 staat iets dat we rustig hadden kunnen gebruiken voor ons eigen, hopelijk weldra te verschijnen boek over Bosch' Lissabon-*Antonius*, waar het gaat over het brutale *manneke* bovenaan op het linkerbinnenluik dat zijn blote achterste toont aan de heilige. Op zondag 27 augustus 1396 valt de Hollandse vloot via de Zuiderzee de Friezen aan. Het eerste wat de Hollanders te zien kregen...

... was een Friezin die hun vanaf de dijk haar blote kont toekeerde. Huizinga zag het als teken van 'hartstochtelijke liefde voor het eigen land' – maar voor het Hollandse invasieleger was het vanzelfsprekend een affront dat schreeuwde om wraak. Vanaf de schepen doorzefde men deze Friezin met pijlen, en eenmaal aan land sneden de Hollanders de vrouw, aldus Froissart, 'in duizend stukjes'.

De Oekraïense vrouwen wezen gewaarschuwd.

[explicit 13 juni 2022 – Eric De Bruyn]